

AZƏRBAYCAN İNCƏSƏNƏT TARİXİ

ABBASQULU NƏCƏFZADƏ

MUSİQİ

Azərbaycan milli
kitabxanası

ŞƏRQ-QƏRB
BAKİ 2018

AĞALAR BƏY ƏLİVERDİBƏYOV (1880–1953)

Ağalar bəy Kərbəlayı Ələkbər oğlu Əliverdibəyov (1880, Şuşa, Pəriogular kəndi – 1953, Bakı) müsiqisünəs, müsiqı folkloru toplayıcısı, müsiqı xadimi, müğam bilicisi olmuşdur.

Ağalar bəy Qarabağın dövləti mülkədarından biri olan Kərbəlayı Ələkbərin ailosunda dünyaya göz açmışdır. Ağalar bəyin babası, yəni Ələkbər bəyin atası Əliverdibəy Hüseynbəy oğlu Mehdiqulu xanın Ağdam üzrə dərəğası olmuşdur.

Kərbəlayı Ələkbər bəy iki dəfə ailə heyati qurub. Onun birinci nikahdan üç övladı olur. Onlardan biri gələcəkdə tanınmış şairə olacaq – Xan qızı Xurşidbanu Natəvan (1832–1897), digəri isə dahi Üzeyir bay Hacıbəylinin anası Şirin xanım idi. Kərbəlayı Ələkbər bəy ikinci dəfə Telli xanım Mirabdulla qızı Vəzirova ilə ailə qurur. Bu izdivacdan isə altı övlad dünyaya gəlir ki, onların da biri haqqında söhbət açğıımız Ağalar bəy olur. Deməli, Ağalar bəy şairə Xurşidbanu Natəvanın, eləcə də Şirin xanımın ögey qardaşıdır və Üzeyir bəy Hacıbəylinin idarəsi.

Ağalar bəy Əliverdibəyov ilk təhsilini Şuşada Realni Məktəbində almışdır. 1901-ci ildə mükəmməl Avropa təhsili almaq üçün əvvəlcə Peterburq Texnoloji İnstitutunu, daha sonra isə Varşava İnşaat Mühəndisi İnstitutunu bitirmişdir. O, 1913-cü ildə Azərbaycana qayıtmış, Bakı şəhər yolları idarəsində mühəndis və zifasında işləmişdir.

Ağalar bəy Əliverdibəyov gözəl müğam bilicisi olduğundan A.Zeynallı adına Bakı Musiqi Texnikumunun xanəndəlik sinifində dərə deməyə davet olunur və həmçinin pedagoji fəaliyyətlə məşğul olur. Sual yaranır: ixtisasca mühəndis olan bu şəxs müsiqisünəsligi incəliyinə qədər harada və kimdən öyrənmişdi?

Ağalar bəy müğamın sirlərini xanəndəlik edən dayısı Mirbaba Mirabdulla oğlu Vəzirovdan (?-1906) manisəmsəndi. Mirbaba bir çox sonatkarlar yetişdirmiş, o cümlədən məşhur xanəndə Hacı Hüsünün (1839-1898) ustادı olmuşdur. Ağalar bəy həmçinin sonatın incəliklərini öyrənərən xanəndələr – Şükür Aruşanzadə, Muxtar bəy Bədəlbəyli və tarçalan Cavad bəy Əlibəyoglu Xanəzəkəski-dən¹ də faydalananmışdır. Həmin illərdə incəsənət beşiyi sayılan Şuşanın mədəni mühürttinin Ağalar bəyin bir müsiqisünə kimi yetişmişində rolu az olmayıb.

Aralarındaki yaş fərqi az olsa da, Üzeyir bəy Hacıbəylidə ilk olaraq xalq müsiqisini və müğam sənətinə qarşı böyük məhəbbət hissini məhz Ağalar bəy yarada bilməmişdi və onun ilk mülliətlərindən biri sayıılır. Xalq artisti Şövkət Ələkbərova (1922–1993) da Ağalar bəyin yetirməsidir.

¹ Bu sonatkarın soyadı mətbuatda müxtalif cür təqdim olunur: Xazalanski, Xanəzəyski, Xənəzəkski. Fikrimizcə, daha düzgünə sonuncu – Xənəzəkski olmalıdır. Çünki o, indiki Xocaltı rayonunun Xənəzək kəndində doğulduğundan bu adı soyad kimi qəbul etmişdir.

Ağalar bəy Məhbubə xanım Abbas bəy qızı Uğurlubayova ilə həyat qurmuşdu. Tanınmış bəstəkar Nəsim Əliverdibəyov, skripkaçı Rəsim Əliverdibəyov, dirijor Kazim Əliverdibəyov və pianoçu Nüşəbə Əliverdibəyova Ağalar bəyin övladlarıdır.

Ağalar bəy "Harun ər-Rəşid" adlı bir operanın müəllifidir. Əfrasiyab Bədəlbəyli bu əsər haqqında yazır: "Ağalar Əliverdilinin "Harun ər-Rəşid" i dəxi ancaq imdi hazır olmuşdur. Bu operanın müsiqisi hüssəsində tar və kamancı olmayıb, məhz simfoniya alatı ilə çalınıyor.

Nəğmələri dəxi türk müğamatından ibarət olub pək maraqlıdır. Opera 4 pərdədən ibarətdir. Müsiqini yazmaqdə vətəndaş Lavrov dəxi iştirak etmişdir. Bu gün idarəmizə məzκur opera haqqında Lavrov böylə məlumat vermişdir: "Harun ər-Rəşid" in müsiqisi hüssəsini bitirdim. Nəğmələri məhz türk müğamatında yazılımışdır. Nəğmələr maraqlıdır". Bu operanı sahnədə oynamaq üçün 2 həftəyə hazırlamaq mümkinlülüyündür².

Ə.Bədəlbəyli Ağalar bəyin soyadını milli tərzə, – "Əliverdili" kimi təqdim edir. Burada 4 pərdədən ibarət əsərin tam hazır olduğu və hətta 2 həftəyə sahənləşdirməyin mümkinlülüyündür bildirilir.

Dahi Cəfər Cabbarlı məqalələrinin birində "Harun ər-Rəşid" əsəri ilə bağlı narahatlığını dilə götürirdi. Ə.Bədəlbəylinin məqaləsindən bir il sonra "Maarif və mədəniyyət" məcmüsündə yazırırdı: "...bu ilin əvvəllərində "Zarya Vostoka" qəzetəsinin sahifələrində böylə bir məqaləyə təsadüf etdik ki, guya Əliverdibəyovun bəstələdiyi "Harun ər-Rəşid" operası tamamlanmış və on yaxın bir zamanda təməsaya qoyulacaqdır. Fəqat bu vəxṭə qədər biz o operanı sahnədə görməyiriz. Bizzət, bu yekər operalardan cəkinməməli və onlar təməsa etmə və təqnid üçün və bixxasa təşviq üçün səhnəyə buraxılmalıdır. C.Eloğlu"³.

Tanınmış jurnalist, Əməkdar mədəniyyət işçisi və Əməkdar jurnalist Qulam Məmmədli (1897–1994) "İzmələr" adlı kitabında C.Cabbarlının "Eloğlu" imzası ilə də çıxış etdiyini bildirir⁴. Ə.Bədəlbəyli da 1927-ci ildə "Kommunist" qəzetiin 14 yanvar 1927-ci il tarixli nömrəsində "C.Eloğlu"nun Cəfər Cabbarlı olduğunu göstərir.

Ağalar bəy Əliverdibəyov müsiqisünəsligilə mövzusunda "Rəsmli müsiqи tarixi" adlı qeymlətili bir əsər da yazılmışdır. Ballı olur ki, Ağalar bəy nəinki Azərbaycan, Şərqi dönyasının müsiqisini, onun təsirini qüvvəsini (bədii, psixoloji, műalicəvi və s.) dərindən öyrənmişdir. Bu işdə ona bir sırə xarici dilləri (rus, polyak, fars, ərob, türk) mükəmməl bilmişdi da kömək olmuşdur. Məhz bu dillərin sayəsində o bir sırə dünya xalqlarının müsiqili mədəniyyətini öyrənmiş, mövzuya aid zəngin elmi ədəbiyyatı mütələha etmişdir. Nəticədə "Rəsmli müsiqи tarixi" kimi sanballı bir əsər ortaya qoymuşdur.

¹ Bədəlbəyli Ə.B. Yeni operalar. "Kommunist" qəzeti, 1925, 20 mart

² C.Eloğlu. (Cəfər Cabbarlı – A.N.) Türk operası. / "Maarif və mədəniyyət" məcmüsü, 1926, №10-11, s. 38-39

³ Məmmədli Q.M. İzmələr, B.: "Xatun płyus", 2010, s. 40

⁴ Bədəlbəyli Ə.B. Leyli və Məcnun. "Kommunist" qəzeti, 1927, 14 yanvar

Cəsarətlə demək olar ki, A.Əliverdibəyov bu əsərlə Azərbaycanda müasir musiqiçinə təfəkkürünün formalşamasına öz töhfəsinə vermişdir. Məhz həm müsəllələrin tonallığına və kök məsələlərinə diqqət min əsərdə mülliət orta ssr müğamlarının tonallığına və kök məsələlərinə diqqət yetirmişdir. Müasir tədqiqatçılar bu mənədən əsərdən daha çox faydalananlardır. Yetirmişdir. Müasir tədqiqatçılar bu müxtəlif çalğı alətlərindən də söz açılır. A.Əliverdibəyov təqdim etdiyi 145 müğam termininin, çalğı alətlərinin, sessə istemal olan müğamların, səbələrin, güşələrin, avazlarının və ləhənlərin adını çəkir. O, əsərində müğamların, səbələrin, güşələrin, avazlarının və ləhənlərin adını göstərir. O, əsərində türk, fars və ərəb musiqisində fəza olunan müğamların adını göstərir.

A.Əliverdibəyov "Pərdələrin nöqsanı" başlığı ilə təqdim etdiyi yazida müğam pərdələrinin müasir notasiya ilə, yəni həmin pərdələrin Avropa not sistemində tutduğu maqamı, mövqeyini təqdim etmişdir. Bəzi pərdələri ("Zırgulə", "Büsslik" və "Əcəm") "vəsət pərdə", yəni enharmonik səslər kimi vermişdir.

Əğalar Əliverdibəyovun təqdim etdiyi bu əsərdən bir dənə aydın olur ki, "Yegah", "Dügah", "Segah", "Çahargah" sözləri etimoloji baxımlən bu müğamlarının adındakı "gah" heç də, bəzi alimlərin yazdıqları kimi, məkan və ya səbələrin sınavını bildirir. Burada həmin ifadə "sos" mənasında işlədilmişdir. Ə. Dağı da "Ozan Qaravəli" əsərində "gah"ın sos mənasında olduğunu elmi izahını vermişdir¹.

Əğalar Əliverdibəyov zurnanın səsini qaboy aləti ilə müqayisə edir və onun fikrincə, zurna qaboyun saləfdir². Bu mənbədə söhbət zəmir alətləndən gedir. Zəmirin səsini mütxəssisilər zurna və Qərb aləti qaboyun səsi ilə müqayisə edirlər. Zurna, zəmir, surnay müxtəlifləçiliyi olsalar da, bənzər alətlərdir. Bu səbəbdən A.Əliverdibəyovun: "Ərəblərin tənəffüsü-musiqi alətlərindən ən məşhuru zümrüdür (yəni zəmir – A.N.). Bu musiqi alətləndən avropalıların qaboy adlı aləti əzəx olunmuşdu" fikrləri zurnaya da şamil edilə bilər.

A.Əliverdibəyov əsərində bir sıra ifaçılar barədə də bilgi verir. O, XIX əsrə yaşıamış mahir kamancاقalan Qaraçə. Əsəddən³, dəfçalan Xalıq Babayevdən və b. söz açır.

A.Əliverdibəyov "Rəsmli musiqi tarixi" əsərində bir sıra idiofonlu (özənsəslisi) alətlərin – zac və ya zıl (sinc – A.N.), müsəlləs (üçbucaklı çalğı aləti – A.N.), filiklə (və ya Məhəmməd sancağı, çovqanəbənzər əsgəri alət) yənəsi, zəng alətinin də adını çəkir. O, Avropana geniş istifadə edilən bir çox alətlərin, həmçinin zəngin yaradıcısının məhz türklərin olduğunu qeyd edir: "Musiqi tarixnəvislərin bazisi hal-hazırda Avropa əsgəri musiqi alətlərinin Şərqiyan iqtibas olunmasını qeyd edirlər. Çünkü günü-gündən məlum olur ki, bu alətlər avropalıların musiqi dəstəsinə solub müharibəsindən sonra daxil olub. Hər haldə türk tavulu və az müddət bundan qabaq Avropana ordusuna mədəxəl olan kiçik <qaval>, sonralar litavra, <düməlbək>, müsəlləslər, xirdə piqtolo, bəzi alaylarda yeni daxil olan buncuq de-

¹ Dağı Ə. (Həmidov Ə.H.) Ozan Qaravəli (I kitab). B.: MBM, 2006, s. 120. Kitab mülliətinAMEA M.Füzuli ad. ƏF-10 C-1021/9974 şifrasılı qorunan aliyazması əsərsində A.Nacəfzadə tərafından tərtib edilib.

² Əliverdibəyov A.Ə. Rəsmli musiqi tarixi. Transliterasiyası, tədqiqi və lügətin tərtibçisi: A.Xalilova. B.: "Şuşa", 2001, s. 111

³ Yeno orada, s. 201

yilən alət, intiqal olan zəng Clockenspiel avropalılara Osman türklərindən keçmişdir. Bu təfsilət Avropada şimdidiyə qədər bu musiqi dəstəsinin "Türk musiqisi" adlanmasını isbat edir⁴.

Özündə yaxın keçmişin musiqi mədəniyyətini əks etdirən bəzi mənbələrdə az da olsa, müsəlləs (və ya üçbucağ) alətinin adına rast gəlirik. Müsəlləs (bu söz ərəbcədən tərcümədə dilimizdə üçbucaq fikrini ifadə edir) alətinin adını Ağalar bəy Əliverdibəyov əsərində çəkir⁵. Əsərin "Lügət" bölümündə müsəlləs sözü "üçbucaq (musiqi aləti)" kimi izah edilir⁶. Deməli, A.Əliverdibəyov adı çəkilən əsərində müsəlləs dedikdə məhz üçbucaklı (və ya üçkünc) quruluşa malik olan çalğı alətinin nəzərdə tutturmuş.

A.Əliverdibəyov əsərində sincin rəsmini verir və şəklin altında "zəc" yazar, aləti elə bər adla da təqdim edir⁷. O bildirir ki, çobanlar tütükə sübə tezən "Yaylim" günorta "Yığılma" axşam issa "Qayıtma" havalarını çalırdılar⁸.

Əğalar bəyin "ilanovsunlayan"lara bağlı maraqlı fikirləri vardır. O, musiqinin heyvanlara təsirində bəhs edərkən yazar: "Hindustan dərvişləri – fəqirlər xüsusi musiqi aləti ilə çox zəhərli ilanları dəlməyindən cəlb edirlər. İlanlar musiqinin səsini eşidərkən bihisş başlarını qaldırıb, böğazlarını şışırıb, quyruları ilə ənvai-hərəkat (müxtəlif hərəkətlər – A.N.) edib, musiqi səsinə tərəf sürünlərlər. Musiqi bitəndən sonra ilanlar bir qədər bihüş qalırlar. Dərvişlər bu hal ilə istifadə edib, ilanları tutmağa qədəm qoyurlar"⁹.